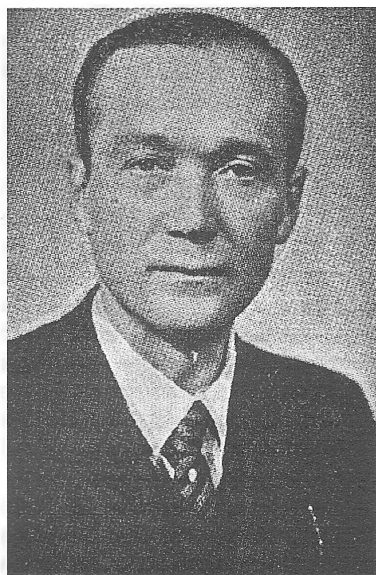

Любомир Винар

МИХАЙЛО ЖДАН (1906—1975)

Невеличка кімната заставлена полицями з книжками, скромне бюро, крісло, тапчан і впорядковані папки з кореспонденцією і ма- нускриптами. Оце була творча лябораторія бл. п. проф. Михайла Ждана при вулиці 3836 Спокейн в Клівленді. Майже кожного разу під час мого побуту в Клівленді я від- відував його. І тоді в цій затишній кімнаті ми забували про буденщину, життєві негоди і нестачі. Ми говори- ли про дальший розвиток українсь- кої історичної науки, дальшу розбу- дову нашого журналу, про наші успі- хи і недоліки. Покійний завжди бо- лів сучасним станом нашої науки, браком координації, наукової праці між науковими установами, справою нестачі зміни в нашій історичній на- уці. Спільно шукали позитивних роз- в'язок у цих справах і часто їх зна- ходили. Він завжди горів бажанням допомогти дальшому розвитку Укра- їнського Історика і Українського Істо- ричного Товариства і серед тих твор- чих опалахів і бажань заснув віч- ним сном ранком у п'ятницю 25 лип- ня 1975 року. Ще два дні перед смер- тю Покійний радів, що зможе до- кінчити монографію про перехід ук- раїнських земель з-під панування Золотої Орди під Литву, а також опрацювати обширнішу студію про Данила Галицького. Не пощастило. Перервалася творча нитка життя, не видержало перепрацьоване серце...

М. Ждан

На моєму життєвому шляху я зустрічав лиш декілька одиниць, які серед незадовільних життєвих обставин, повністю і безкорисно від- дали себе рідній історичній науці. Серед цих непоправних ідеалістів

був Михайло Ждан — видатний історик і педагог. Був він надзвичайно скромною, але водночас прямолінійною і принциповою людиною у всіх справах, що відносилися до наукового і суспільного життя. Шанував погляди інших дослідників, які були інші від його власних. З природи не був догматиком.

Смерть професора М. Ждана це великий удар для українського наукового життя, а зокрема для «Українського Історика» і Українського Історичного Товариства. Як історик він не зносив імпровізацій в наукових дослідженнях. Строго придержувався джерел і на основі їхньої критичної аналізи сумлінно відтворював сторінки нашого минулого.

Як педагог, М. Ждан виховав декілька поколінь української молоді. Покійний любив цю молодь і віддав їй велику частину свого життя. У промадській праці був чесним і завжди солідно виконував свої обов'язки перед українською промадою. Був оптимістом і завжди мріяв повернутися в Галичину, до рідного Львова про який так часто згадував у своїх розмовах. Не пощастило.

У нашій короткій статті, писаній на основі архівних матеріалів і особистих спостережень, постараємося бодай коротко навітлити його життєвий шлях і наукову спадщину. На цьому місці складаю щирю подяку проф. Юрі Яремкевичеві за додаткові інформації про життя Покійного.

Життєвий шлях М. Ждана

Польська окупація Західньо-Українських земель у 1920-их роках не сприяла розвитку українського шкільництва, а також розвиткові українознавчих дисциплін у польських університетах. Якщо ще згадати про незадовільний економічний стан українського населення в Галичині — тоді можна ствердити, що українська молодь в 1920-их і 30-их роках надзвичайно тяжко здобувала свою освіту не маючи відповідних матеріальних засобів на життя. Михайло Ждан не був винятком. Лише завдяки своїй працьовитості, самодисципліні і любові до науки — він видержав і з успіхом закінчив своє середньо-шкільне і університетське навчання.

Михайло Ждан народився 13 липня 1906 року в селі Коровиця Голодівська, Любачівського повіту. Про його батьків знаходимо таку нотатку в автобіографії Покійного: «Мій батько Петро походив з міщанської родини з Чесанова, закінчив рільничу школу в Городенці, а в часі мого народження був економіком на фільварку баронеси Браніцької. Моя мама Катерина була полькою, батько записався з нею під час військової служби в Ряшеві».¹ Народню школу закінчив Ждан в Башні, а до української гімназії ходив в Перемишлі. Гімназійну матуру здав 1 липня 1924 року і спершу вирішив студіювати теологію, мабуть під впливом свого старшого брата Івана, який був свя-

¹ Михайло Ждан, *Мій життєпис* (рукопис, Клівленд 1973).

щеником і видатним педагогом. Тут треба зазначити, що молодий Михайло вже від п'ятої класи гімназійної заробляв на своє життя і шкільні видатки. Він був інструктором молодих гімназистів в бурсі св. о. Миколая і це допомогло йому скріпити матеріальну базу.

По закінченні гімназії Михайло записався до Духовної Семінарії в Перемишлі, в якій студював лише пів року,² а вже літом 1924 року записався на Львівський університет. Головним предметом своїх студій він вибрав історію, а за побічний географію. Під час університетських студій М. Ждан знову ж мусів заробляти на своє утримання і студії тому, що його батьки не були спроможні оплачувати його навчання. Він давав лекції дітям о. Петра Пилипця в Підгірцях біля Львова. Цікаво згадати, що його попередником на цьому «інструкторському посту» був історик Микола Андрусак. У своїй автобіографії Ждан згадує, що таке перевантаження працею зменшувало його можливість активізуватися в студентському житті. У Львові був він членом Студентської Громади і співосновником католицького студентського товариства «Обнова».

У Львівському університеті Ждан мав нагоду студювати у визначних істориків. Головним предметом він вибрав Середньовіччя і у зв'язку з тим слухав викладів проф. Яна Птасьніка, в якого мав також просемінарі і семінар. Стародавню історію він студівав у Константина Хілінського, історію Польщі в Станіслава Закржевського, новітню історію в Шельонговського, а соціальну і економічну історію у Франца Буюка. Окрему увагу присвятив М. Ждан студіям Далекого Сходу і монголістиці — ці предмети студіював він у проф. Котвіча. Свій побічний предмет — географію М. Ждан вивчав у проф. Ромера і Рогалі. Назавгал треба підкреслити, що на Львівському університеті Покійний перейшов солідну історичну школу, яка дала йому міцні методологічні основи історичного досвіду і солідне знання історичних дисциплін.

27 червня 1931 року Михайло Ждан одержав академічний ступінь магістра філософії. Тут важливо згадати, що проф. Котвіч значною мірою вплинув на наукові зацікавлення молодого історика. Під його впливом він вибрав темою своєї магістерської праці дослідження зв'язків литовсько-татарських за Витовта, вел. князя Литви. Ця праця була дуже прихильно оцінена і появилася друком в поважному науковому виданні «Атенеум Віленське» уже в 1931 році. Дуже рідко магістерські праці появляються друком. Праця М. Ждана була винятком і здавалося, що перед молодим істориком запевнене наукове майбутнє. Проте так не сталося. Він не одержав жадної відповідної праці і аж з початком 1933 році М. Жданові вдалося одержати фахову працю в малій приватній гімназії з польською мовою навчан-

² Про причину перервання студій у Семінарії читаємо в автобіографії історика: «1925 р. єпископ Коциловський завів примусовий целібат для питомців першого і другого року студій, у висліді чого, на знак протесту, наступила сецесія згаданих питомців».

ня в Любачеві. Там він вчив аж до вибуху 2-ої Світової війни в 1939 році. Отже в роках 1933—1939 він повністю присвятив себе педагогічній діяльності.

Ще в 1935 році зложив додатковий іспит з географії, який давав йому право викладати цей предмет у гімназії, а в жовтні 1936 р., після складення відповідних іспитів, одержав диплом гімназійного професора. Отже в тому часі Михайло Ждан перервав свою наукову працю ради заробітка хліба. Це був пропачий час, якщо йдеться про здібного молодого історика, який був відірваний від архівів і бібліотек та наукового середовища. І в цьому, на нашу думку, крилася велика трагедія М. Ждана та інших молодих адегтів історичної науки, які по закінченні університетських студій були змушені переривати наукову працю і часто виїжджали на провінцію, де вчили у школах або гімназіях. Лише згодом, при кращих обставинах, вони могли повернутися до наукової діяльності, яку виконували рівночасно із своєю заробітковою працею.

Під час 2-ої Світової війни Ждан спершу працював шкільним інспектором у Петрикові Трибунальському і там причинився до організації першої української народної школи для дітей колишніх воєнків армії УНР. Трохи згодом від 1942 року викладав історію і географію у другій державній гімназії у Львові, в якій директором був Володимир Радзикович. У тому часі Покійний був повністю зайнятий вихованням української молоді.

У зв'язку із воєнними подіями М. Ждан подався на Захід і по довгій мандрівці опинився у півдальпійському містечку Травнштайн у Баварії. Тут організував таборву гімназію і став її директором (червень 1945 — жовтень 1946). Після перенесення травнштайнівського табору до Діллінгену над Дунаєм Михайло Ждан даліше був директором гімназії аж до червня 1949 року. Він був добрим адміністратором і роки директорства М. Ждана були позначені ростом і розбудовою цього середньошкільного учбового закладу. Після того М. Ждан працював вчителем англійської мови у Мовному Інституті у Лявфі біля Нюрнбергу, а згодом в Ульмі. Учні поважали його, як суворого, але справедливого гімназійного професора, а також як здібного адміністратора. Тут треба зазначити, що Покійний завжди цікавився долею своїх колишніх учнів, а зокрема їхніми успіхами на промадському або науковому форумі. Він був їх правдивим приятелем.

До Америки Михайло Ждан прибув у 1950 році і поселився у Клівленді. Клівлендський період його життя охоплює 15 років і він, на нашу думку, був найплідніший, якщо йдеться про його наукову працю. Це саме також відноситься до педагогічної діяльності Покійного. У Клівленді М. Ждан став першим директором Курсів Українознавства, а згодом їх інспектором. Також брав участь у промадському житті і був заступником голови Українських Злучених Організацій у Клівленді. Також був активним членом Учительської Промади, допомагав у розбудові українського Музею в Клівленді, ди-

ректором якого є проф. Лев Бачинський, співпрацював з академічним товариством «Зарево» і з Українською Студентською Промадою та цілою низкою інших українських установ і організацій.

Від 1956 року Михайло Ждан входив в управу місцевого Осередку НТШ, на форумі якого виголошував доповіді. Був членом НТШ і УВАН, а згодом УІТ. На цей час припадає також відновлення його науково-дослідчої праці. Це відноситься до року 1954, в якому Богдан Винар, редактор «Розбудови Держави», запросив його до співпраці в тому кварталнику присвяченому українознавчій та ідеологічній проблематиці. Від того часу почали появлятися його наукові статті і рецензії.

Від 1967 року М. Ждан почав занепадати на здоров'я і на початку того року перейшов важку операцію шлунка, а також захворів на серце (коронаріс). У листі до історика, а разом свого товариша Володимира Мацяка, Ждан нарікав на здоров'я і писав, що «ця остання причина змушує мене відійти цілком від усього громадського життя. Крок за кроком здаю позиції. Нещодавно я вийшов з управи осередку НТШ в Клівленді, перед кількома днями я вніс резигнацію з посту шкільного інспектора шкіл українознавства в Клівлендщині — з кінцем шкільного року закінчую виклади на курсах для підготовки учителів для шкіл українознавства» (лист від 10. III. 1968 р.).

Можливо, що вже тоді М. Ждан передчував свою смерть. У тому самому листі він коротко згадував про свою працю — «Оглянувшись назад, пише М. Ждан, на свій пройдений шлях не можу собі робити закидів, що не старався причинитися до розбудови усім нам дорогої справи. Зокрема коли порівнюю себе з іншими нашими колегами з університетських студій, які перебувають в Клівленді то бачу, що якщо не доконав багато, то принаймні старався щось зробити». М. Ждан по своїй природі був скромною людиною і про себе багато не писав, не вірив у саморекляму. Здоров'я гіршало і в наступних роках він перейшов ще декілька операцій. Не зважаючи на цей стан М. Ждан не відривається від наукової праці. В тому часі він стає одним із найближчих співробітників проф. В. Кубійовича в «Енциклопедії Українознавства» і ним лишився аж до самого кінця. Рівночасно починаючи від 1963 року Ждан є одним із найближчих співробітників «Українського Історика» і стає членом Редакційної Колегії журналу. У 1965 році стає членом-основником Українського Історичного Товариства, а згодом членом Управи УІТ.

Переглядаючи Архів Покійного, а зокрема нашу кореспонденцію за роки 1962—1975, можна зробити зовсім об'єктивний висновок, що в тому часі Михайло Ждан прямо жив У.І. і УІТ. Це листування послужить майбутньому дослідникові розвитку українського наукового життя, як першоджерельний матеріал. Тут лише хочу згадати, що під час творення УІТ, М. Ждан був одним із найближчих дорадників і належав до вузького круга ініціаторів Товариства. Ще декілька днів перед смертю під час нашої телефонної розмови, Михайло Ждан радів ініціативою УІТ відносно скликання першого з'їзду українських

істориків і дослідників допоміжних історичних наук. Він обіцяв подати свої поради відносно програми з'їзду в короткому часі. Не дочекався. Нашого щирого приятеля вже немає між нами. Проте його наукова, педагогічна і промадська праця може стати прикладом для сучасників і наступних поколінь молоді, які будуть в цих ділянках працювати. Михайло Ждан був Людиною доброю і шляхетною. Він мав непохитну віру в українську історичну правду і в краще майбутнє української незделаної нації. З цією незламною вірою Він відійшов від нас.

Наукова спадщина М. Ждана

Михайло Ждан, один із кращих знавців українського Середньовіччя та історії Золотої Орди, не залишив по собі багато друкованих праць. Проте його науковий спадок є вагомий і заповнює поважні прогалини в Східно-європейській і українській історіографіях.

Перша обширна монографія історика *Stosunki Litewsko-tatarskie za czasów Witolda, w. ks. Litwy*, появилася в 1931 р. в *Ateneum Wilenskie* (том 7, зош. 3—4 і окрема відбитка, 73 стор.).³ У цій праці М. Ждан аналізує татарську політику вел. литовського князя Витовта, яка до появи цієї праці не була задовільно висвітлена в польській, російській й українській історіографіях. Автор спершу подає критичний огляд історичної літератури, а опісля в трьох основних розділах глибоко аналізує взаємини Витовта з татарами і подає відповідну періодизацію його татарської політики. Зокрема основно обговорює пляни Витовта відносно винищення татар, аж до 1399 року, в якому литовські війська зазнали поразки від татар над річкою Ворсклом. В тому бою також полягло чимало українських вельмож і воєків. В окремому розділі розглядає історик намагання Витовта впливати на внутрішню татарську політику в Золотій Орді, а також обговорює питання поселення татар у Литовській державі. Як відомо за Витовта посилювся український колонізаційний рух в напрямі Чорного моря. За його князювання збудовано цілий ряд фортець — Хаджібей біля Чорного моря, город св. Івана над нижнім Дніпром, Каравул над середнім Дністром та інші. Чорноморська політика Витовта причинилася до економічного розвитку на українських землях.

Наукова критика дала надзвичайно прихильний відзив на цю працю. Відомий історик Б. Шпулер у своїй синтетичній праці *Die Mongolenzeit* (1953), зачислює її до „Moderne Darstellungen“, а у своїй монументальній студії *Die Goldene Horde* (1965) аж 48 разів посилається на працю Ждана. Також советський історик И. Б. Греков у своїй праці *Очерки по истории международных отношений восточной Европы 14—16 вв.* (1963), цитує працю нашого історика 22 рази. Інші визначні

³ Це була магістерська праця М. Ждана. Її тему вибрав історик під впливом студій у проф. Котвіча. Тут треба згадати, що магістерські праці дуже рідко появились друком. Студія М. Ждана саме була одним із тих нечисленних винятків.

історики Г. Пашкевич, Г. Роде і Зекі Тоған у своїх дослідженнях також покликаються на працю Ждана і уважають, що він дав нове наświetлення політики Вітовта. Одним із показчиків вагомості і популярності історичної праці є саме її цитування в інших працях істориків. Під тим оглядом можна ствердити, що ця монографія М. Ждана увійшла в європейську історіографію, як одна із поважніших історичних студій.

З інших досліджень історика присвячених Золотій Орді і Україні треба згадати „The Dependence of Halych-Volyn' Rus' on the Golden Horde“ (*Slavonic and East European Review*, no. 85, 1957), «Перший напад татар на Україну» (*Визвольний Шлях*, кн. 7—9, 1961), «Україна і Золота Орда» (*Український Історик*, ч. 4, 1964), «Другий напад татар на Україну» (*Визвольний Шлях*, кн. 5—8, 1965), «Битва над Калкою і другий напад татар на Україну та його наслідки в світли Історії України Русі М. Грушевського» (*Український Історик*, ч. 1—2, 1966), «До питання про залежність Галицько-Волинської Русі від Золотої Орди» (*Український Історик*, ч. 1—4, 1968), «Україна під пануванням Золотої Орди» (*Український Історик*, ч. 1—3, 4 за 1970 і чч. 1—2, 3—4 за 1971). До цього циклу також належить його розвідка «Рамановичі і Німецький Хрестоносний орден» (*Український Історик*, ч. 3—4, 1973). Повніший список друкованих праць історика подаємо в долученій бібліографії.

Якщо йдеться про дослідження зв'язків Золотої Орди з Україною — то на нашу думку Михайло Ждан є нашим найвидатнішим дослідником даної проблематики. З цього циклу його праці «Україна під пануванням Золотої Орди» і «До питання про залежність Галицько-Волинської Русі від Золотої Орди» є найважливішими. М. Ждан уважав, що центральним питанням даної проблематики є справа різних політично-юридичних форм залежності українських земель від Золотої Орди. У цьому контексті він досліджує окремі українські землі — Поділля, Переяславщину, Галичину, Волинь, Київщину та Чернігівщину і документально наświetлює їхні форми залежності на широкому полотні політичної, династичної, суспільно-економічної та мілітарної історії України і Золотої Орди. Це робить він на основі надзвичайно сумлінної критики історичних джерел і літератури.

На маргінесі згадаємо про «історіографічний двобій» Ждана з Вернадським на сторінках «Славонік енд Іст Юропіен Рев'ю» і «Українського Історика» в справі питання залежності Галицько-Волинської держави від Золотої Орди. Цей «двобій» вийшов у користь М. Ждана, який виявив цілу низку перекручень Вернадського в інтерпретації історичних джерел і його висновків щодо правно-політичного стану Галицько-Волинської держави в часах існування Золотої Орди. Як і в попередних дослідженнях М. Ждан виявив велике знання методології історичного дослідження (т. зв. «внутрішній» і «зовнішній» критицизм історичних джерел). Уважаємо, що ці праці залишаються тривалим вкладом в сучасній українській історіографії.

Не менш важливою є студія Ждана про *Романовичів і Німецький Хрестоносний Орден*. Ця тематика не була зовсім насвітлена в європейській історіографії. Він аналізує політичні та торговельні аспекти взаємин Романовичів із Орденом і приходить до висновку, що Галицько-Волинська Держава весь час перебувала у приязних відносинах з Орденом, уважаючи його за свого природного союзника.

На цьому місці треба також підкреслити, що останніми роками М. Ждан був головним автором історичних гасел в *Енциклопедії Українознавства* присвячених Київській Державі та Галицько-Волинській Державі. Він опрацював біля 125 гасел включаючи такі енциклопедичні статті, як «Руська (Київська) Держава», «Невільництво на Україні», «Німецькі хрестоносні лицарі», «Переяславське князівство», «Половці», «Рюриковичі» (генеалогічна таблиця) та багато інших енциклопедичних гасел. Остання енциклопедична стаття, над якою працював М. Ждан разом з автором цих рядків відносилася до татар.

Інша ділянка, якою цікавився історик — біографія та історіографія. В хронологічному порядку треба згадати його біографічний нарис (спільного авторства з проф. М. Папом) «Життєвий шлях Володимира Радзиковича» і його розвідку «Педагогічна діяльність Володимира Радзиковича» (*Володимир Радзикович*, Ювілейний збірник. Клівленд, 1966). М. Ждан також був автором невеличкої монографії про Миколу Чубатого, яка появилася в У.І. і окремо в серії УІТ «Українські вчені» у 1970 році. Він також написав багато біографічних енциклопедичних гасел присвячених українським князям і деяким політичним провідникам.

На окрему увагу заслуговують рецензії і рецензійні статті М. Жданова, які друкувалися в різних періодичних виданнях, а зокрема в «Українському Історичному». Останній критичний огляд історика був присвячений англomовному перекладу Галицько-Волинського літопису за головною редакцією Омеляна Пріцака в перекладі Ю. Перфецького (У.І., ч. 4, 1974). Ця критична стаття може послужити зразком наукової ерудиції автора, якщо ідеться про справлення деяких фактичних помилок, які вкралися в це видання. М. Ждан рецензував праці присвячені різним періодам української історії, а також видання довідково-історичного характеру. Це не були на швидку руку писані рецензії — вони свідчили про велике знання Покійного історичних дисциплін. З інших наукових проєктів треба згадати участь М. Ждана у підготуванні бібліографії історії України, яка має повийтисся з рамени УІТ. Він також був консультантом і рецензентом першого Атласу історії України, який видає УІТ. Консультатія М. Ждана значна допомогла в опрацюванні даного атласу.

В рукописі знаходиться початок його монографії про перехід українських земель з-під панування Золотої Орди під Литву. Дуже можливо, що цей уривок буде видрукований в У.І. Це відноситься також до цінного листування історика, яке зберігається в його архіві.

Задушевним бажанням Михайла Ждана було видати обширну працю *Україна і Золота Орда*. Мабуть найкращим відзначенням пам'яті нашого історика буде видання під повищим наголовком його статей. В цій справі, за ініціативою колишніх учнів Покійного, створився окремий комітет і окремий видавничий фонд. Цей збірник статей з'явиться у видавництві УІТ.

Нашу статтю бажано закінчити деякими думками проф. М. Ждана, які він виловив у своїй доповіді «Завдання української історичної науки в 1970-их роках. Українське Середньовіччя» виголошеної на конференції УІТ в Нью-Йорку. Дискутуючи питання української видавничої політики він писав «Думаємо, що з ділянки Середньовіччя найпекучішою проблемою було б видання в англійській мові збірної капітальної праці присвяченої етнографії нашого народу і, у зв'язку з цим проблемі національного характеру Київської Русі. Думаємо також, що в цій праці повинні бути заступлені не тільки історики, але й археологи, мовознавці, антропологи, психологи та етнографи, врешті соціологи та економісти».

Цікаві думки М. Ждан висловив також відносно виховання нової генерації істориків для дослідів української середньовіччя. Він писав, що спеціалізація у цій ділянці не виплачується, і «тому не диво, що наша академічна молодь її омиває. Цією катастрофальною для нашої історії справою повинні зайнятися наші наукові установи... треба створити відповідні стимули для заохоти академічної молоді до студій нашого Середньовіччя. Думаємо, що наші фінансові установи повинні прийти в цьому випадку з допомогою встановлюючи відповідні висоти стипендій для студентів середньовіччя. Цю пекучу справу, яка за висловами проф. Чубатого може довести до цього, що «Українська історична наука згубиться в сутечах баламутної історії Східної Європи та історії Росії», належить відповідно розпропагувати в нашій пресі з метою освідомити широкі круги нашого промадянства про небезпеку, що нависла над нами». (Клівленд, 16 грудня 1971).

Ми уважаємо, що думки Михайла Ждана актуальні і в 1976 році. У нас немає наукової зміни, молодих істориків, які присвятили б свою наукову працю дослідям українського Середньовіччя і це позначає кризу української історичної науки в Україні і поза нею.

Під кінець цієї статті хочемо підкреслити, що вона являється лише невеличким причинком до вивчення життя і наукової творчості нашого заслуженого історика. У майбутньому, віримо, з'явиться обширніша студія присвячена його історичним працям.

ДОДАТОК

Бібліографія праць Михайла Ждана

Список друкованих праць Михайла Ждана не включає його газетних статей. Також цей список не включає його дрібні пасла в *Е.У.* Публікації подані в хронологічному порядку. Бібліографія складається

ся з двох основних частин: 1) статті і монографічні дослідження і 2) рецензії. Пояснення бібліографічних скорочень: У.І. — *Український Історик*.

I.

- „Stosunki litewsko-tatarskie za czasów Witolda, w. ks. Litwy“, *Ateneum Wileńskie*, t. VII., z. 3—4, 1931. (Окрема відбитка видана в 1931, 73 стор.).
- „Kilka słów o śladach tatarszczyzny na terytorium Województwa Lwowskiego“, *Rocznik Tatarski*, t. II, 1935, pp. 1—5.
- До дискусії з приводу статті О. Горабача «З перспективи 700 років», *Розбудова Держави*, т. VI, ч. 1 (12), 1954, стор. 39—45.
- Співавтор: Михайло Пап, «Життєвий шлях Володимира Радзикевича», *Володимир Радзикевич. Ювілейний збірник*. Клівленд: Український Музей-Архів у Клівленді, 1966, стор. 9—19.
- «Педагогічна діяльність Володимира Радзикевича», *там же*, стор. 20—58.
- «Хроніка школи українознавства Т-ва „Рідна Школа” в Клівленда», *Проліски*. Альманах Рідної Школи в Клівленді. Клівленд 1957, стор. 30—42.
- “The Dependence of Halych-Volyn’ Rus’ on the Golden Horde”, *The Slavonic and East European Review*, vol. 35, no. 85, 1975, pp. 505—522.
- «Перший напад татар на Україну», *Визвольний Шлях*, кн. 7, 8, 9. 1961.
- «Чінгіз-хан», *Визвольний Шлях*, кн. 7, 1964.
- «Україна і Золота Орда. Українсько-татарська проблематика 13—15 ст. у Світлі нової історіографії», *У.І.*, ч. 4, 1964.
- «Другий напад татар на Укра»ну», *Визвольний Шлях*, кн. 5, 6, 7—8, 1965.
- «Золота Орда», *Визвольний Шлях*, кн. 3, 4, 1966.
- «Битва над Калкою і другий напад татар на Україну в світлі Історії України-Руси М. Грушевського», *У.І.*, ч. 1—2 (9—10), 1966, стор. 62—68.
- «До питання про залежність Галицько-Воїнської Русі від Золотої Орди», *У.І.*, ч. 1—2 (13—14, стор. 23—37; ч. 3—4 (15—16), стор. 95—105; ч. 1—4 (17—20), стор. 69—81. (Цю працю також видано в серії УІТ «Історичні Студії», ч. 8, 1968, 37 стор.).
- «Невільництво на Україні», *Енциклопедія Українознавства*, т. 5. Париж: Наукове Товариство ім. Шевченка, 1966, стор. 1748.
- «Німецькі хрестоносні лицарі», *там же*, стор. 1768.
- «Новгород Великий», *там же*, стор. 1779—1780.
- «Олег I Віщій», *там же*, стор. 1838.
- «Ольга», *там же*, стор. 1849.
- «Переяславське князівство», *цит. пр.*, том 6, 1970, стор. 2018—2019 (співавтори: М. Аркас, В. Кубійович, Я. Пастернак, Н. Полонська-Василенко, О. Оглоблин) «Південна Україна», *там же*, стор. 2051—2054.
- «Племя», *там же*, стор. 2111.
- «Поділля», *там же*, стор. 2136—2138.
- «Половці», *там же*, стор. 2195—2197.
- «Полоцьке князівство», *там же*, стор. 2198—2199.
- «Польща і Україна», *там же*, стор. 2237—2238.
- «Микола Чубатий. З нагоди 80-ліття», *У.І.*, ч. 4 (24), 1969, стор. 47—62.
- «Вибрана бібліографія наукових праць Миколи Чубагого», *там же*, стор. 99—101. (Ця праця була також видруквана в серії УІТ «Українські вчені», ч. 2, 1970, 23 стор.).

- «Україна під пануванням Золотої Орди», *У. І.*, ч. 1—2 (25—27), стор. 82—94; ч. 4 (28), стор. 61—66; ч. 1—2 (29—30), 1971, стор. 45—57; ч. 3—4 (31—32), стор. 44—58.
- (Співавтор: В. Кубійович) «Росія», *Енциклопедія Українознавства*, т. 7, 1973, стор. 2583—2585.
- «Росія і Україна», *там же*, стор. 2600.
- «Руська (Київська) держава», *там же*, стор. 2653—2655.
- «Рюриковичі (генеалогічна таблиця)», *там же*, стор. 2668—2677.
- «Святослав I Ігорович», *там же*, стор. 2733—2734.
- «Романовичі і німецький Хрестоносний Орден», *У. І.*, ч. 3—4 (39—40), 1973, стор. 54—68. (Також видруковано в серії УІТ «Історичні Студії», ч. 14, 1973, стор. 16).
- «Петро Ісаїв, 1905—1973», *У. І.*, ч. 1—3 (41—43), стор. 176—178.
- «Іван Ставничий, 1891—1973», *там же*, стор. 184—186.
- «Галицько-Волинський літопис в англomовному перекладі», *У. І.*, ч. 4 (44), 1974, стор. 89—98.

II. Рецензії

Ця частина бібліографії уложена в поазбучному порядку за прізвищем авторів.

- Академія Наук СРСР, *Історичні джерела та їх використання*. Вип. 1 (Київ, 1964). *У. І.*, ч. 3—4, 1966, стор. 100—102.
- Академія Наук СРСР, *Історичні джерела та їх використання*. Вип. 2 (Київ, 1966). *У. І.*, ч. 1—2, 1967, стор. 122—123.
- Академія Наук УРСР, *Історія Української РСР* (Київ, 1967). *У. І.*, ч. 1—4, 1968, стор. 162—163.
- Академія Наук УРСР, *Радянська енциклопедія історії України*, т. II (Київ, 1970), *У. І.*, ч. 3—4, 1971, стор. 114—116.
- Академія Наук УРСР, *Середні віки на Україні* (Київ, 1971). *У. І.*, ч. 3—4, 1972, стор. 138—142.
- George Vernadsky, *The Mongols and Russia* (New Haven, 1953). Розбудова Держави, ч. 4 (15), 1954—55, стор. 44—45.
- В. Włodarski, *Polska i Rus' 1194—1340* (Warszawa, 1966). *У. І.*, ч. 1—2, 1967, стор. 115—117.
- А. І. Генсьоровський, *Галицько-Волинський літопис* (Київ, 1958). *У. І.*, ч. 2—3, 1964, стор. 49—50.
- Грамоти XIV стол.* (Київ, 1964). *У. І.*, ч. 1—2, 1975, стор. 157.
- Г. А. Федоров-Давидов, *Общественный строй Золотой Орды* (Москва, 1973). *У. І.*, ч. 4, 1974, стор. 106—108.
- Jan Długosz, *Roczniki czyli kroniki sławnego królestwa polskiego* (Warszawa, 1962). *У. І.*, ч. 1, 1963, стор. 19—20.
- В. А. Дядиченко і другі, *Развитие исторической науки в Украинской ССР* Киев, 1970). *У. І.*, ч. 1—2, 1971, стор. 109—113.
- Історіографічні дослідження в Українській РСР*. Вип. I. (Київ, 1968). *У. І.*, ч. 1969, стор. 111—113.
- М. Karas', *Ukraina — terazniejszość i przyszłość* (Kraków, 1970). *У. І.*, ч. 3—4, 1971, стор. 127—129.
- І. П. Крипякевич, *Джерела з історії Галичини періоду феодалізму до 1772 року* (Київ, 1962). *У. І.*, ч. 2—3, 1964, стор. 47—48.

- Stefan Kuczynski, *Studia z dziejów Europy Wschodniej X—XVII w.* (Warszawa, 1965). У. I., ч. 3—4, 1966, стор. 99—100.
- St. Krakowski, *Poland at War with Tatar Invasions in the 13th Century* (Warsaw, 1956). *The Slavonic and East European Review*, vol. 36, no. 87, 1958.
- T. Lepkowski, *Maly slownik historii Polski* (Warszawa, 1967). У. I., ч. 3—4, 1967, стор. 133—136.
- Maciej z Miechowa, *Opis Sarmacji azjackiej i ewropejskiej* (Wroclaw, 1972). У. I., ч. 3—4, 1972, стор. 145—146.
- Г. Мезенцева, *Древноруське місто Родень Княжна Гора* (Кіїв, 1968). У. I., ч. 4, 1969, стор. 126—127.
- І. Назарко, *Святий Володимир Великий, володар і хрестителі Русі-України 960—1015* (Рим, 1954), *Рузьбудова Держави*, ч. 18—19, 1955—56, стор. 188—190.
- А. П. Новосельцев, В. Т. Пашуто і другі, *Древнорусское государство и его международное значение* (Москва, 1965). У. I., ч. 3—4, 1966, стор. 93—94.
- В. П. Петров, *Етногенез слов'ян* (Київ, 1972). У. I., ч. 1—2, 1975, стор. 149—150.
- А. Попе, *Państwo i kościół na Rusi w XI w.* (Warszawa, 1968). У. I., ч. 1—3, 1970, стор. 191—192.
- Bertold Spuler, *History of the Mongols* (Barkely, 1972). У. I., ч. 3—4, 1972, стор. 128—131.
- W. Szymanski, *Słowiańszczyzna Wschodnia* (Wroclaw, 1973). У. I., ч. 1—2, 1975, стор. 150—151.
- Татари-монголи в Азії и Європі* (Москва, 1970). У. I., ч. 1—3, 1974, стор. 237—239.
- П. Толочко, *Історична топографія стародавнього Києва* (Київ, 1972). У. I., ч. 3—4, 1972, стор. 143—144.
- N. L. Fr. Chirowsky, *A History of Russian Empire* (New York, 1973). У. I., ч. 1—3, 1974, стор. 212—216.
- І. М. Шеке́ра, *Міжнародні зв'язки Київської Русі* (Київ, 1963). У. I., ч. 1—2, 1962, стор. 77—79.